

Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Merenics Éva

**Egyéni, kollektív, helyi és transznacionális tényezők
az örmény népiértés feldolgozásában
című Ph.D. értekezéséhez**

Témavezető:

Kardosné Kaponyi Erzsébet, Dr. Habil.
egyetemi tanár

© Merenics Éva
Budapest, 2015

Tartalomjegyzék

1. A téma jelentőségének indoklása, a címbe szereplő tényezők magyarázata	3
2. A kutatás előzményei	6
3. Új megközelítések, módszertani keretek	7
4. A hipotézisek	7
1. Az egyes örmény közösségeket a trauma-feldolgozás során más-más irányba befolyásolta az, ahogyan az adott befogadó társadalmak kezelték őket.	8
2. Minél intenzívebb volt az egyes örmény közösségek közti kommunikáció, annál hasonlóbban viselkedtek.	9
3. Ha a közös történelmi tapasztalatnak egyéni szinten különböző befogadó országokban és történelmi időszakokban ugyanazok a hatásai, de kollektív szinten eltérő hatást váltanak ki, az arra enged következtetni, hogy a trauma- feldolgozásra való igény és mind a hatféle feldolgozási reakció lehetősége fennállt a kollektív válaszok esetén, függetlenül egy adott örmény közösség földrajzi elhelyezkedésétől vagy társadalmi, politikai, történelmi háttérétől. Ellenben a trauma-feldolgozás módja befogadó országokként különbözött..	10
5. A hipotézisek vizsgálatának fogalmi keretei	10
6. Mintavétel és az elemzés tárgyidőszaka	13
7. Eredmények összegzése.....	14
1. hipotézis (helytálló, 1. a – 1. h tézisek)	14
2. hipotézis (részben elvetendő, 2. a – 2. e tézisek)	17
3. hipotézis (helytálló, 3. a – 3. c tézisek)	20
8. Főbb hivatkozások:	22
9. A témakörrel kapcsolatos publikációk	29

1. A téma jelentőségének indoklása, a címben szereplő tényezők magyarázata.

Az örmény népirtás egyike a 20. század tömeges traumáinak, amely máig érezteti hatását. Mivel az emberiség azóta is népirtások egész sorának volt szemtanúja, amelyek közül több is strukturális hasonlóságot mutatott az örményeket ért genocídiummal, a kérdés aktualitása egy évszázad múltával sem szűnik. Az örmények számára gyakran tiltott vagy korlátozott traumafeldolgozás miatt a népirtás máig komoly konfliktusforrás. A kérdés emiatt már egy évszázada jelen van egyes országok tudományos és politikai diskurzusában.

A népirtás hatásaival általában a nemzetközi politika színterén szembesülnek azok, akik kevésbé jártasak ebben a témakörben. Ahogyan egy adott állam viszonyul ehhez a történelmi eseményhez, az gyakran meghatározza viszonyát a nemzetközi politika más szereplőivel, köztük más államokkal is. Az örmény népirtás elismerése, tagadása vagy a kérdés kezelésének megkerülése sokszor az eltérő megközelítéseket képviselő államok közti konfliktusforrássá válik. Így a nemzetközi politika a népirtás utóéletének egyik jelentős színtere. Ez ugyan feltűnő jelenség, azonban a trauma annak elszenvedőinek és utódaiknak közösségét befolyásolja leginkább. A nemzetközi politika aktorai időnként e közösségek befolyása alatt állnak, vagy épp ellenkezőleg, egyes nemzetközi politikai aktorok igyekeznek befolyásolni az örmény közösségeket, amelyekre a legnagyobb közvetlen hatással volt a népirtás.

A népirtást kísérő tömeges trauma és gyakorlati síkon a menekültáradat azt eredményezte, hogy a genocídium központi eleme lett a túlélőkből kialakult diaszpóra-közösségek identitástudatának. A népirtás és az anyaországot sújtó későbbi nehézségek miatt az örmény diaszpóra közösségei gyorsan gyarapodtak. Az okok között megtalálhatjuk Musztafa Kemál Atatürknek a Sèvres-i

szerződést felülíró háborúját, és a tiszavirág-életű Örmény Köztársaság szovjet megszállását is. Ezen eseményeket folyamatos humanitárius válság kísérte, amely a további tömeges emigráció fő oka volt. Levon Abrahamian szerint az örmények népirtást következtében lezajlott kirajzása egyenesen a jelenkori örmény diaszpóra teremtésmítosza. (Abrahamian [2006] p. 328.) Emiatt nem meglepő, hogy a megrázkódtatások emlékében osztozó örmények mind egyéni, mind pedig kollektív reakciókat adtak az őket ért tragédiára.

Amellett, hogy az örmény közösségeket természetesen súlyosan érintette a népirtás, egyben komolyan hozzájárult a nemzetközi jog fejlődéséhez. Az örményeket és asszírokat ért tömeges atrocitásokkal szembesülve alkotta Raphael Lemkin a genocídium fogalmát (United States Holocaust Memorial Museum [2014]). Az örmény genocídium később több ENSZ-dokumentumban is megjelent. Az ENSZ Háborús Bűnökkel Foglalkozó Bizottsága 1948. máj. 28-án kiadott jelentésében és az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának a Diszkrimináció Megelőzésével és a Kisebbségek Védelmével foglalkozó albizottsága 1985 július 2-án kelt, leginkább Whitaker-jelentésként ismert dokumentumában is. (Whitaker [1985]) Az örmény népirtáshoz kapcsolódó legfrissebb jogvita az Emberi Jogok Európai Bíróságán [EJEB] Perinçek Svájc elleni ügye, amelyben a kapcsolódó disszertáció leadásának idejére várható ítélet. (ECHR, Registrar of the Court [2015])

A nemzetközi politika színterén néhány közelmúltbeli esemény is említésre érdemes. A híradásokból közismert, hogy Törökország visszahívta vatikáni nagykövetét, miután Ferenc pápa elismerte az örmény népirtást. (Karadeniz, Dolan [2015]) Ugyanígy reagáltak, miután az osztrák parlament mindkét háza is hasonló gesztust tett (Austria Presse Agentur [2015]), illetve amikor a brazil törvényhozás részéről a felsőház ismerte el népirtásként a történeteket (Yackley, Pomeroy [2015]), valamint Luxemburgot is ugyanezzel a szankcióval sújtották szintén a népirtás parlamenti elismerése miatt. (Agence

France-Presse [2015]) Hasonló történt 2011-ben, amikor a francia Nemzetgyűlés egy, a népiertás tagadásáról szóló törvényjavaslatot fogadott el, amelyet végül a Szenátus leszavazott. (Chrisafis, Hopkins [2011])

A kapcsolódó doktori értekezés célja, hogy ebben a konfliktusrendszerben megtalálja a nemzetközi politika színterén részt vevő aktorok, különös tekintettel az örmény közösségek indíttatásait. A fő kérdés, hogyan lehet a végső politikai fejleményeket visszavezetni az egyes vizsgálandó örmény közösségek belső társadalmi és politikai folyamataira, és hogy ez utóbbiak hogyan következnek az örmény népiertás egyéni feldolgozásából. Az utóbbit jelöli a disszertáció címében az „egyéni” tényező, míg a „kollektív” tényező azokra a reakciókra vonatkozik, amelyeket örmény szervezetek, örmények csoportjai adtak a népiertásra. Ez utóbbi kifejezések pontos magyarázatát a későbbiekben ismertetjük.

E szervezetek közül több is transznacionális hálózatot alkot egymással, egy olyan keretrendszerrel, amelyen belül biztosítja a különböző országokban élő örmény közösségek közti kommunikációt. A címben jelzett „transznacionális” tényező a transznacionális kapcsolatokra vonatkozik. Ezek akkor jönnek létre, ha két örmény nem állami szereplő vagy egy adott állam és egy örmény nem állami szereplő kapcsolatba kerül egymással, (A nem állami szereplők és a transznacionális kapcsolatok definiálásáról lásd: Szörényi [2014] p. 15-20) és ez a kapcsolat államhatárokon átnyúlik. Konkrét esetünkben ilyen szereplőként említhetjük meg például az örmény pártokat – az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban [SZSZK], az első és második Örmény Köztársaságban és a Libanoni törvényhozásban részt vevő pártokat leszámítva –, egyházi szervezeteket, jótékonyági és kulturális szervezeteket.

E szereplők legtöbbször helyi szervezeteket alapított az örmény diaszpórában. Amellett, hogy ezek célja az örmény identitás megőrzése, egyben a befogadó állam joghatósága alatt is állnak. Emiatt a befogadó állam és

társadalom is nagyban befolyásolja tevékenységüket. Ezt takarja a cím „helyi” tényező kifejezése.

2. A kutatás előzményei

A téma kutatása jórészt 1965 után kezdődött meg, körülményei azonban eltérőek voltak az egyes örmény közösségekben. Az Egyesült Államokban, amely napjainkban a kérdés kutatásának egyik legjelentősebb színhelye, a tudományos feldolgozás viszonylag késői kezdete óta viszonylag szabad és demokratikus keretek között dolgozhattak a kérdés kutatói. Az önálló anyaország nélküli időkben a diaszpóra kulturális központjának számító Libanonban az örmények önálló armenisztikai műhelyt tarthattak fenn a Haigazian Egyetemen, amely saját tudományos folyóiratot is adott ki, ám itt is viszonylag későn, az 1970-es években kezdtek a népiirtásra fókuszálni. Az Örmény SZSZK-ban főként a politikai irányvonal határozta meg a tudományos feldolgozást is. Ezt a disszertáció részletesen bemutatja. A magyarországi tudományos feldolgozás a rendszerváltozást és az új kisebbségi szabályozást követően indult meg, demokratikus keretek között. A téma kevés számú hazai kutatójának munkája mellett a külföldön megjelent szakirodalom magyar nyelvű publikálása is elterjedt. Emellett a Holokauszt és más tömeges traumák kutatása szervesen kiegészíti az örményekről szóló kutatásokat.

Számos próbálkozás történt, hogy az egyéni pszichológia és a történelem során lezajlott bizonyos társadalmi illetve politikai folyamatok közötti összefüggést feltárják. A hasonló témájú elemzéseket készítő kutatók legtöbbször szerint az összefüggés nyilvánvaló. Ugyanakkor a kérdés különböző megközelítései más-más pszichológiai jelenségekben látják az egyéni és kollektív jelenségek közti kapcsolatot. (Kiss [2011] pp. 18-43.) A II. világháború után alkotta meg Bowlby és Ainsworth a kötődéseméletet, amely

azt feltételezte, hogy az alapvető családi és társas kapcsolatok elvesztése azt eredményezte, hogy az egyének szélesebb társadalmi környezetben keresték ugyanezeket a mintázatokat. Az elmélethez vezető jelenség a II. világháború alatt elszenvedett tömeges trauma volt, amelynek nyomán számos gyermek maradt árván. (Kiss [2011] p. 38) Az örmények hasonlóképpen tömeges traumán mentek keresztül, amelynek hatására számtalan gyermek árva lett. Az elmélet magyarázatát felhasználva járható útnak tűnik az örmény genocídiumra adott egyéni és kollektív reakciók közti összefüggések elemzése.

3. Új megközelítések, módszertani keretek

Az örmény népirtást követő trauma-feldolgozás során számos jel utalt arra, hogy a feldolgozás ciklikus jellegű, így számos kutató magáévá tette ezt a nézőpontot. Ugyanakkor szembeűnő, hogy az általuk leírt időszakok mindegyikében volt legalább egy örmény közösség, amely vezető szerepbe került, míg voltak kivételek, olyan közösségek, amelyek nem követték az adott időszakban domináns feldolgozási stratégiát. Például az elfojtás vagy másképp kollektív hallgatás nem minden közösségben egyszerre ért véget. A harmadik generációs bosszú több örmény közösségből vonzotta a fiatalságot, de központját mindenképp a libanoni örmény közösség radikális csoportjai között kell keresnünk. Ugyanígy rengeteg örmény tartotta magát távol az erőszakos jelenségtől, úgy Libanonban, mint más örmény közösségekben. Bizonyos fokú szolidaritás azonban minden örmény közösségben jelen volt.

4. A hipotézisek

A kérdés az, hogyan lehet pontosan jellemezni és mérni a fenti folyamat kétarcúságát. Három fő tényezőt veszünk figyelembe: a befogadó társadalmak rendszerét, az örmény identitás erejét és a történelmi hátteret,

amelyben a vizsgált örmény közösségek az egyes időszakokban mindennapjaikat élték.

1. Az egyes örmény közösségeket a trauma-feldolgozás során más-más irányba befolyásolta az, ahogyan az adott befogadó társadalmak kezelték őket.

Az örmény közösségek kezelésének módja mint független változó tartalmazza a többségi közvélemény örményekhez való hozzáállását, a többségi társadalom és az örmény kisebbségi társadalom és intézményrendszer viszonyát. Ezek vizsgálata során bemutatjuk, mennyire és hogyan biztosított egy adott helyi társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális környezet lehetőséget arra, hogy a helyi örmények társadalmi szinten kifejezzék magukat. Az a kérdés, hogy a felsorolt négy dimenzió biztosította –e az örmény nem állami szervezetek, kulturális egyesületek, sajtótermékek, iskolák, társadalomtudományi intézmények, vallási, politikai, lobb- és fegyveres szervezetek létrehozását, és ha igen, hogyan. A szóban forgó kisebbségi szervezetek és intézmények feladata abban különbözik a többségi társadalométól, hogy általános működési céljaik mellett külön törekedtek az örmény identitás fenntartására.

Mint már említettük, számos jel mutatott az egyes örmény közösségek közti szolidaritásra is. Ennek két lehetséges oka is volt. Az első a történelmi traumában való osztozás, amely nyilvánvalóan eredményezhetett hasonlóságokat a trauma-feldolgozás során. A második az örmény közösségek közti kommunikáció. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a népi emléke nem halványult el. Ez utóbbi megállapítás vonja maga után a második hipotézist.

2. Minél intenzívebb volt az egyes örmény közösségek közti kommunikáció, annál hasonlóbban viselkedtek.

A kommunikációra való lehetőséget a pánörmény sajtón vagy könyvkiadáson, a közösségek közti tömeges migráción és a több közösség által szervezett társadalmi és politikai eseményen keresztül mérhetjük. Mindezek egyben alkalmasak voltak arra, hogy a trauma-feldolgozást befolyásolják, ezen belül az egyes közösségek válaszreakcióit közelítsék egymáshoz.

Az Egyesült Államokban élő örménységet vizsgálva Donald E. Miller és Lorna Touryan Miller hat lehetséges egyéni feldolgozási stratégiát talált az 1970-es évek második felében. Örményországban és Hegyi Karabahban is a korábbihoz hasonló kérdőíves vizsgálatot folytattak az 1990-es évek elején. Ismét visszatértek a népirtás kérdéskörére, kiegészítve azt a karabahi konfliktussal és az 1988-as észak-örményországi földrengéssel. Ugyanazokat a trauma-feldolgozási stratégiákat találták különböző örmény közösségekben, különböző időszakokban és különböző traumákat illetően. Azt is megállapították, hogy mindezek a tömeges traumák ugyanazokat az emberi és szociális értékeket veszélyeztették. (Miller, Touryan Miller [2003] pp. 32, 79, 81-82, 103.) Emiatt erős a valószínűsége, hogy ezek az egyéni feldolgozási stratégiák minden örmény közösségben jelen vannak, amelyeket az említett traumák érintettek.

Nagy valószínűséggel minden tömeges trauma hasonló hatással volt a túlélőkre, és minden hasonló traumakon átesett személy illetve csoport hasonlóképp reagált. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy egy adott – akár etnikai, akár társadalmi – közösséget érintő későbbi traumák emléke is kapcsolódhat korábbi tömeges traumákéhoz. Vizsgálataik során Miller és Touryan Miller kizárólag örményekkel foglalkozott, ezért definícióik egyelőre erre az egy közösségre alkalmazhatóak. Ugyanakkor nagy valószínűséggel a

más tömeges traumákra adott hasonló válaszreakciók sokkal elterjedtebbek, mint hogy egyedül az örményekre legyenek jellemzőek.

Miközben az egyéni válaszreakciók mindegyikének létezését feltételezhetjük az egyes korszakokban, ezeknek a kollektív szinten való, periodikusnak tűnő és földrajzi helyenként eltérő megjelenései alapján feltételezzük a harmadik hipotézist.

3. Ha a közös történelmi tapasztalatnak egyéni szinten különböző befogadó országokban és történelmi időszakokban ugyanazok a hatásai, de kollektív szinten eltérő hatást váltanak ki, az arra enged következtetni, hogy a trauma-feldolgozásra való igény és mind a hatféle feldolgozási reakció lehetősége fennállt a kollektív válaszok esetén, függetlenül egy adott örmény közösség földrajzi elhelyezkedésétől vagy társadalmi, politikai, történelmi háttérétől. Ellenben a trauma-feldolgozás módja befogadó országokként különbözött.

Az első két hipotézis vizsgálatából várhatóan egyértelműen kiderül, mely hatások érkeztek a befogadó társadalmak felől, és melyeket okozta a közös történelmi tapasztalat. Erre a vizsgálatra alapozva a harmadik hipotézis is indokolhatónak és lehetségesnek tűnik.

5. A hipotézisek vizsgálatának fogalmi keretei

Mielőtt a kollektív trauma-feldolgozás eredményeit elemeznénk, szükséges felsorolni és definiálni az egyéni feldolgozási stratégiákat. Ezeket Miller és Touryan Miller jóval a népirtás után készült interjúk kapcsán elemezte, így ezeket narratív reakcióknak nevezzük. Az utóbbi jelzőt a stratégiákkal egyszerre tovább részletezzük és elemezzük. A túlélők elsődleges reakciói, mielőtt az eseményeket értelmezni kezdték volna, leginkább a poszttraumás stressz [PTSD] tünetei voltak. A hasonló tömeges traumák eredményezte

poszttraumás stressz a következő generációkra is hatással van. A túlélőknek gyakran gondot okoz a gyermekeikkel való egészséges kapcsolat kialakítása. A második generáció számukra vagy jóvátételt jelent az elveszett életekért, vagy a jövő bosszúállóit látják bennük. (Molnár [2005] p. 536) Az utóbbi esettel kapcsolatban meg kell említeni, hogy a nemzetközi elismerés és igazságszolgáltatás nagy valószínűséggel megszüntetheti a bosszúállás okait. Ez megfigyelhető a holokausztot túlélő zsidóság esetén. Ha az első generáció a hallgatást választja és ezt adja át a másodiknak, a harmadik generáció szakíthat elődeivel. Ez az éles váltás a traumára adott radikális válaszokat is eredményezhet, amelyet harmadik generációs szindrómának nevezünk. (Molnár [2005] p. 725.)

Az örmény túlélők esetében Miller és Touryan Miller hatféle reakciót figyelt meg: [1] **elkerülés és elfojtás**: a túlélő akaratán kívül képtelen a traumaélménnyel foglalkozni, vagy tudatosan kerüli a traumára emlékeztető eseményeket. [2] **Magyarázat és racionalizáció**: az egyes áldozatok ésszerű magyarázatot keresnek a történetekre. Ezek egy isteni tervtől kezdve, történelmi szükségszerűségeken vagy a nemzet előre elrendelt sorsán át ésszerű magyarázatokig széles skálán mozoghatnak. [3] **Lemondás és reménytelenség**: az egyén – mivel a traumaélmény meggátolhatatlanságával szembesült – tudatosan nem tartja szükségesnek az arról való értekezést. Ez nem elkerülést jelent vagy a történetekről való beszéd képtelenségét, mint az elfojtás és elkerülés esetén, hanem a traumaélmény megjelenítésének tudatos elutasítását, és azok elítélését, akik ilyent tesznek. A kapcsolódó disszertáció szerzője azokat a reakciókat is ide sorolja, amelyek nem a traumaélmény meggátolhatatlanságával való szembesülésből fakadnak, de az elutasítás explicite jelen van. [4] **megbékélés és megbocsátás** stratégiája a „gyógyult seb” analógiájával írható le, tehát a túlélő elismeri a negatív élmény okozta múltbeli fájdalmakat, de derűvel tekint a jövőbe. Ez a válaszreakció nem az elkövetőkkel, hanem a

traumaélménnyel való megbékélést és megbocsátást jelenti. [5] A **felháborodás és düh** intenzív haragérzetet jelent, de kizárja annak tettegessé válását. Általában verbális megnyilvánulásai ismertek. [6] A **bosszú**, esetében már tettegesség is követi a történetek miatti fájdalmat. Miller és Touryan Miller a szimbolikus agressziót is ez utóbbi fogalom alá sorolja, például, amikor a túlélők az elkövetőkkel megégett szerencsétlenségeket isteni bosszúnak vélik. (Hovannisian [1991] pp. 191–199, Miller, Touryan Miller [1999] pp. 158-160.) Ez utóbbi azonban nem jár fizikai erőszakkal, így a kapcsolódó doktori értekezés szerzője az ilyen típusú válaszokat a düh kategóriájába sorolja. E stratégiák egymástól függetlenül is megjelenhetnek, nem képeznek egymásra épülő skálát. A továbbiakban Miller és Touryan Miller kétszavas elnevezéseiből pusztán az egyik szó alkalmazása esetén a rövidített elnevezés is megegyezik az eredeti elnevezések jelentéstartalmával.

A kapcsolódó értekezés szerzője egy hetedik reakció fogalmát is bevezeti. A dolgozatban Claudia Card genocídium-definícióját¹ alkalmazzuk, ez a reakció erre épül. Ennek értelmében amennyiben a népirtás egy társadalmi csoport közösségként való önfenntartásának és megújulási potenciáljának megsemmisítése, úgy az ezzel szemben megfogalmazott közösségépítés, vonatkozzon az például politikai, társadalmi, értelmiségi vagy intézményi hálózatokra és tevékenységekre, vagy a rehabilitációra való igény a népirtásra adott válaszreakciót jelent. Ezt [7] **rekonstrukciónak** nevezzük. Aida Alayarian általánosságban és az itt említett területeken kívül is megerősíti hasonló traumafeldolgozási módok és emlékezési stratégiák meglétét. (Alayarian [2008] p. 54.)

Az egyéni reakciókat egyéni interjúk gyűjteményei alapján, a kollektív reakciókat a társadalmi életben irodalmi művek, a sajtó, kulturális, jótékonyági,

¹ Card népirtásnak nevez minden olyan cselekményt, amely egy adott társadalmi csoport közösségként való önfenntartására és megújulására való erejét kísérli meg megsemmisíteni. (Card, Marsoobian [2007] pp. 10, 69.)

egyházi szervezetek, az oktatás, a tudományos intézmények feldolgozása alapján, a politikában az örmény politikai pártok, lobbicsoportok és fegyveres csoportok tevékenysége, illetve az Örmény SZSZK-ban a hivatalos pártállami megközelítés segítségével elemezzük.

Az első két hipotézisből eredő konklúziók alapján világossá válik, mely tényezők mely kollektív reakció kialakulásában játszottak szerepet. Ennek következtében lehetséges lesz megállapítani, hogy egy adott tényező hozzájárult –e a trauma-feldolgozásra való igény létrejöttéhez vagy annak kifejezéséhez. Ennek alapján a harmadik hipotézis igazságértéke az első két hipotézis igazolása során vizsgált tényezők hatásának vizsgálatából következik.

6. Mintavétel és az elemzés tárgyidőszaka

A kapcsolódó doktori értekezésben négy örmény közösséget veszünk górcső alá, mivel az összes közösség vizsgálata meghaladná az értekezés kereteit és célját. Ezek az Örmény SZSZK-ban, a Libanonban, az Amerikai Egyesült Államokban és Magyarországon élő örmények.

Az értekezés időbeli kerete 1920-tól 1991-ig tart, vagyis az első Örmény Köztársaság megszűnésétől és a szovjet megszállástól kezdve a Szovjetunió összeomlásáig, egyben a második köztársaság megalakulásáig. Az örmények ebben a korszakban nem rendelkeztek független államisággal. A szovjet tagköztársaságban hiába éltek számszerű többségben, alá voltak rendelve a mindenkori moszkvai központi hatalomnak. Így maga az anyaország is kisebbségben volt egy birodalmi rendszeren belül, korlátozott érdekérvényesítéssel. Az Örmény SZSZK esetében a birodalmi struktúra miatt nem befogadó államról vagy országról, hanem befogadó környezetről beszélünk. A közösségek kiválasztásánál szerepet játszott, hogy lehetőleg eltérő társadalmi

berendezkedésük legyenek, így a befogadó országok környezetének befolyását egyértelműen nyomon tudjuk követni.

7. Eredmények összegzése

Az alábbiakban általános áttekintést nyújtunk a hipotézisek bizonyításáról. Emellett további módszertani javaslatokat is teszünk hasonló kérdések jövőbeli vizsgálatához. A kapcsolódó disszertáció szerzőjének tapasztalata a hipotézisekkel, az egyes alapfogalmakkal és módszerekkel kapcsolatban felmerülő új kérdésekre is felhívja a figyelmet.

1. hipotézis

A hipotézis minden egyes vizsgált időszakban igaznak bizonyult. A vizsgálat korlátai legtöbbször adathiányból származtak. Az első generációs bosszúhadjárat esetében egy további korlátozás is fennállt, mégpedig hogy abban a korszakban csak egyetlen erőszakos cselekményeket elkövető szervezet létezett, a Nemesis hadműveletet megtervező és végrehajtó csoport, vagyis nincs mivel összehasonlítani a jelenséget. A gyilkosságok és az erőszakos cselekmények megszervezésének az egyes mozzanatainak a helyszíne mind az egyes befogadó országok környezetétől függött.

(1. a) A traumára adott kollektív válaszok leginkább olyan környezetben jöttek létre, ahol különböző egyesületek és intézmények, így például iskolák, kiadóvállalatok, politikai pártok alapítása megengedett volt az örmények számára. Természetesen ezek az intézmények válhattak a kollektív válaszok forrásává. Ezek egyben megszervezhették az egyéni trauma-feldolgozási reakcióknak a szélesebb közvéleménnyel való megosztását.

(1. b) Általában a biztos anyagi háttér is támogatta a népirtásra adott kollektív reakciókat. Ahol az örményeknek meg kellett küzdeniük mindennapos alapvető megélhetésükért vagy fizikai biztonságuk fenntartásáért is, ott sokkal kevesebb kollektív választ találunk, mint ahol az örmények anyagi és fizikai biztonságban éltek. E biztonság hiánya, és a következtükben fellépő kevés mérhető trauma-feldolgozási stratégia jellemezte például a két világháború között az Egyesült Államok vagy az 1975-ös kezdetű polgárháború alatt Libanon örményeit. Amint a magyarországi örménység példája is mutatja, **(1. c) az örmény közösség mérete, társadalmi és politikai befolyása is befolyásolhatta a kollektív válaszreakciók mennyiségét.**

(1. d) Mind a befogadó országokban, mind az Örmény SZSZK-ban élő örmények trauma-feldolgozási stratégiáit befolyásolta az adott országra jellemző társadalmi berendezkedés és a politikai rendszer. Az egyik legnyilvánvalóbb példa erre a harmadik generációs erőszakhullám Libanoni kialakulása egy olyan korszakban, amikor az egész ország hétköznapjait is hasonlóan erőszakos megoldások határozták meg. Ebben az esetben a többségi társadalomban megjelenő új normákhoz való alkalmazkodás ráadásul önkéntes volt. Hasonlóképpen az 1960-as évek Amerikájában a szociális és faji egyenlőségmozgalmak indítottak alkalmazkodási folyamatot. Az utóbbi eset azt mutatja, hogy **(1. e) a többségi társadalom folyamatainak fősodrához való alkalmazkodás adott esetben az örmények részéről a befogadó társadalomnak szánt üzenetek hatékonyabb átadását is eredményezhette.**

Az önkéntes alkalmazkodás e két példája mellett az Örmény SZSZK-ban és Magyarországon is számos fejlemény mutatta, hogy **(1. f) az alkalmazkodást az erőszak is elősegíthette.** Az 1930-as évek Szovjet Örményországában történt meg, hogy a hatalom elnyomta a népirtásra adott kollektív válaszokat. Később, a hrucsovi olvadás idején a pártállami ideológia egy lehetséges traumakezelési módot fogadott el kollektív szinten, a

megbékélést. Más stratégiákhoz való folyamodás esetén az eredmény szibériai száműzetés, bebörtönzés vagy az illetőnek a nép ellenségeként való megbélyegzése volt. Magyarországon, ahol a politikai és társadalmi rend a szovjet normákhoz igazodott, észszerű volt a Szovjetunióban is elfogadott trauma-feldolgozási stratégiát választani. A Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség dokumentumaiban és az állami intézményekkel való levelezésében például elengedhetetlen tényező volt, és rendszeresen hangsúlyt kapott, hogy ilyen feldolgozási stratégiák léteznek és elfogadottak az Örmény SZSZK-ban.

A kulcsfontosságú elem ezekben az esetekben az, hogy nem is volt szükség az egyes vizsgált országokban a népirtást követő trauma-feldolgozás közvetlen szabályozására, hogy eltérő kollektív válaszokat adjanak az egyes örmény közösségek. **(1. g) Pusztán az, ahogyan az egyes befogadó országok kezelték az örmény közösségeiket, máris a népirtásra adott kollektív válaszreakciók sokszínűségét eredményezte (a trauma-feldolgozás közvetlen szabályozása nélkül.** Még a szovjet rendszerben is képesek voltak az ott élő örmények olyan kollektív trauma-feldolgozási stratégiát találni, amely alkalmazható, és a központi ideológia által meghatározott társadalmi és politikai környezetben is elfogadható volt.

Érdekes eredményt figyelhetünk meg az 1980-as évek Amerikájában fellelt irodalmi és politikai válaszokban, és Kobuly Domonkosnak az örmény kérdéstről az 1930-as évek Magyarországon megjelent könyvében (Korbuly [1934]). Ezek tartalmából azt állapíthatjuk meg, hogy **(1. h) a népirtás tagadása török részről erőteljesen jelen volt az adott befogadó államban, és legalább bizonyos fokú szólásszabadság biztosított volt, akkor az örmények arra ellenreakciókat adtak.** Ez a népirtás amerikai elismertetéséért való intenzív küzdelemben, Korbuly esetében pedig a magyarországi közvélemény politikailag támogatott törökbarátságának megteremtéséről tett erős

kijelentéseiben jelenik meg. Ha az utóbbi szerző nem is használta az elismerés kifejezést, de gyakorlatilag arra sarkallta olvasóit, hogy legyenek tudatában az örmény népirtás megtörténtének és tanúsítsanak szolidaritást az örményekkel.

A fenti tények arra mutatnak rá, hogy a befogadó államok és a moszkvai ellenőrzés alatt álló Örmény SZSZK is központi szerepet töltött be abban, hogy kijelöljék a népirtás feldolgozásának medrét. Mind annak lehetőségét, mind pedig irányait illetően. Még anélkül is, hogy közvetlenül szabályozzák a trauma-feldolgozást, az alapvető társadalmi és politikai berendezkedés önmagában is hatásosan befolyásolta a kollektív trauma-feldolgozás fejleményeit. Mind az önkéntes, mind a kényszerű alkalmazkodás a trauma-feldolgozás sokrétűségét eredményezték az összörménység szintjén.

2. hipotézis

Az első hipotézissel szemben az elemzések kevésbé egyértelmű eredményt hoztak a második hipotézis bizonyítása során. A hipotézis igaznak bizonyult az első és harmadik generációs bosszú esetében. Részben szintén igazolható volt a kollektív elfojtás² idején a Nagy Hazatérésre³ vonatkozóan, amennyiben **(2. a) a nagyarányú betelepítés a „hazatérő” diaszpóraörmények és a szovjet-örmény lakosság nézeteinek közeledését eredményezte.** Az, hogy a magyarországi örménység teljesen külön utat járt ebben a korszakban a népirtás feldolgozását illetően, mint a többi vizsgált ország örménysége, részben betudható annak, hogy kevés ismeretük volt más örmény közösségek trauma-feldolgozási stratégiáiról, mivel a közösségnek csak korlátozott kapcsolatai voltak más országokban élő örményekkel. Ugyanakkor

² A kollektív elfojtás időszaka a népirtás befejezésétől a kollektív kibeszélés kezdetének tekintett 1965-ös évig tartott.

³ A „Nagy Hazatérés” a diaszpóraörményeknek az Örmény SZSZK által szervezett betelepítése a szovjet anyaországba, amely az 1930-as évektől az 1940-es évekig tartott.

még ebben az esetben is erősen valószínű, hogy **(2. b) a kollektív elfojtás az Egyesült Államokban és az Örmény SZSZK-ban nem a két közösség kommunikációjának eredménye volt. A trauma időbeli közelsége, a kollektív trauma-feldolgozás más stratégiáit két különböző országban eltérő módokon ellehetetlenítő társadalmi és politikai körülmények sokkal erősebb befolyással voltak a feldolgozásra.**

Más esetekben beigazolódott, hogy **(2. c) a vizsgált örmény közösségek társadalmi és különösképpen politikai környezete és annak rájuk gyakorolt nyomása meghatározóbb volt, mint a közösségek közti kommunikáció ereje.** Ez volt érvényes az Örmény Katolikus Egyházközségre Magyarországon, amely a megbékélés stratégiáját képviselte, és a népirtásról való megemlékezéseket elsősorban nem azért igazította kommunista évfordulókhoz, mert ismerték az Örmény SZSZK-ban jelen lévő stratégiákat. Természetesen azokat is ismerniük kellett, de az erről szóló kommunikáció valószínűleg csak arra volt elegendő, hogy találjanak egy lehetséges módot, hogy ebben a kérdésben eleget tegyenek a befogadó államban fennálló követelményeknek.

(2. d) Széleskörű kommunikációs hálózatok biztosították, hogy az anyaország és a diaszpórából vizsgált örmény közösségek kölcsönösen eszmét és információkat cseréljenek egymással. A vizsgált időszakban ezeket a hálózatokat sajtótermékek, kiadványok, politikai pártok, jótékonyági szervezetek, kulturális és sportegyesületek, egyházi szervezetek és fegyveres csoportok testesítették meg. Ezek biztosították az eszméknek és információknak az egyes örmény közösségek közötti transznacionális áramlását. Jelen hipotézis bizonyításának áttekintése során megmutatkozott, hogy **azok a hálózatok, amelyek tagjai egymástól nagyban eltérő véleményen voltak, csak ritkán voltak képesek „meggyőzni” azokat a szervezeteket, amelyek egy másik feldolgozási módot részesítettek előnyben, illetve ha az egyes szervezetek**

alkotta hálózatok egymáséitól eltérő értékeket és elveket vallottak. Voltak kivételek, például a Dasnak párt⁴ maga is fegyveres szervezetet alapított az 1975-ös libanoni polgárháború kezdetén válaszul az ASALA⁵ megalapítására, míg a két szervezet elvei és időnként a célpontjai is teljesen különböztek egymástól.

Egy további vizsgálatra érdemes kérdést vet fel az is, hogy a globális információáramlás nem volt állandó a vizsgált időszakban. A dolgozat által vizsgált példákban világosan látszik az 1970-es években, amikor a tömegmédia gyorsan feldolgozta a híreket televíziós sugárzás céljából, az közvetetten elősegítette az örmények információcseréjét és azt, hogy megismerhessék más örmény közösségeknek a trauma-feldolgozásról vallott nézeteit. A harmadik generáció bosszúállói ezt egyenesen eszközként használták fel. Ugyanez a világméretben intenzív és gyors műsorsugárzás teremtett szolidaritást az anyaországgal az észak-örményországi földrengés és a karabahi háború idején. **Ám (2. e.) a szolidaritás még ez utóbbi esetben sem volt elegendő ahhoz, hogy hasonló kollektív trauma-feldolgozási stratégiákat eredményezzen az anyaország, az Egyesült Államok és Libanon örmény közösségei körében.**⁶ Mindezek kapcsán azonban mégis érdemes az információk ilyesfajta indirekt áramlását is figyelembe venni egy további elemzés esetében, nemcsak az örmény közösségek közti közvetlen kapcsolatokat. A fenti példák mellett azonban említésre méltó az is, hogy a Nemesis hadművelet idejében még nem voltak hasonló hírszolgáltatók, **a trauma ereje azonban önmagában is elég volt, hogy a bosszút végrehajtó szervezettel való szimpátiát eredményezzen.**

⁴ Örmény Forradalmi Szövetség, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, Haj heghapokhakan dasnakcutjun

⁵ Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia, Örmény Titkos Hadsereg Örményország Felszabadításáért

⁶ Magyarországról ebben az időben csak a szolidaritásra való igény ismert, a népiirtásra adott konkrét kollektív válaszreakciók – amennyiben vannak – az Örmény Katolikus Egyházközség még nem katalogizált iratai között lelhetők fel.

Összefoglalva a második hipotézis bizonyításának eredménye, annak részleges elutasítása további kérdéseket vet fel. A fenti témák egyben további elemzések tárgyát képezhetik. A részleges elutasításból eredő új kutatási irányok új fényt vethetnek az örmény szervezetek transznacionális hálózataira, illetve a bennük és közöttük zajló kommunikációra.

3. hipotézis

A harmadik hipotézis is minden esetben bizonyítást nyert. Néhány kérdés kivételével, amikor kevés adat állt rendelkezésünkre az egyéni trauma-feldolgozási reakciókról, egyéni szinten minden vizsgált örmény közösségben több feldolgozási stratégia volt jelen. Ez arra mutat, hogy kollektív szinten különböző lehetséges válaszok lehettek volna jelen, akár az egyéni szinten tapasztaltak mindegyike. Mégis a vizsgált időintervallum minden kisebb korszakában csak e stratégiák egy része jelent meg kollektív szinten. Egy adott ország örmény közösségen belül nagyon gyakran csak egyetlenegy. Ez azt mutatja, hogy néhány vagy egy bizonyos kollektív trauma-feldolgozási stratégia megjelenése a kollektív szinten nem véletlenszerű. Az 1. hipotézis vizsgálata során már említettük, hogy a szóban forgó országok eltérő társadalmi és politikai háttere különböző kollektív stratégiákhoz vezetett. Az elemzésekből az is világossá vált, hogy **(3. a) egyéni szinten fennmaradtak azok a feldolgozási stratégiák is, amelyek eltértek a nagy tömegben megjelenőktől.**

(3. b) A túlélők első generációja mellett azt is tapasztaltuk, hogy **a következő nemzedékek is érezték a trauma feldolgozásának szükségét, kollektív formában is.** A népiptás ötvenedik évfordulóján Jerevánban tartott tömegtüntetésen sokan a túlélők gyermekei voltak. A harmadik generációs bosszút végrehajtó szervezetek tagjai – mint azt elnevezésük is mutatja – a túlélők unokáiból kerültek ki. Magyarországon **azok az örmények is szükségét érezték, hogy a problémával foglalkozzanak, akik nem álltak közvetlen**

rokonságban a túlélőkkel, így például az Örmény Katolikus Egyházközség plébánosa, Kádár Dániel Antal atya.

Ha a befogadó államok és az anyaország környezete befolyásolta is a kollektív trauma-feldolgozási reakciók irányát, sőt, időnként a mennyiségét is, **(3. c.) semmilyen bizonyíték nincs rá, hogy a vizsgált időintervallumban a népirtás feldolgozására irányuló igény teljesen hiányzott volna bármelyik vizsgált közösségből.** Ez még a legszigorúbb diktatúrákban élő örmény közösségekre is igaz. Az igény még a generációs különbségektől függetlenül is jelen volt. Mindezekből kiindulva felismerhető, hogy a népirtás okozta trauma feldolgozására való igény valószínűleg minden örmény közösségben jelen volt, ami teljesen nyilvánvaló tény a vizsgált közösségek esetében.

A kollektív trauma-feldolgozás megvalósítását mégis befolyásolta az egyes közösségek környezete. Több példát is megemlítettünk az 1. hipotézis bizonyításának összefoglalása során. Azt is szóba hoztuk, hogy az adott befogadó állam vagy társadalom normái, a politikai, a gazdasági környezet, és az örmények befogadásának, elfogadásának módja alakította a kollektív reakciókat. Ezek a tényezők minden vizsgált országban hozzájárultak, hogy uniformizálják, vagy bizonyos mértékben megsűríjék a kollektív trauma-feldolgozási stratégiákat. Továbbá ezek hasonító ereje nagyobb volt, mint a generációs jellegzetességeknek vagy a kommunikációnak.

A konklúziók levonása mellett a vonatkozó doktori értekezés összegzése kísérletet tesz rá, hogy reflektáljon az örmény népirtás következményeivel, a tömeges traumák kezelésével kapcsolatos gyakorlati kérdésekre, különös tekintettel az ember okozta traumákra. A kapcsolódó értekezés leadásának idején az örmény közösségek, különböző kulturális, politikai, tudományos, vallási és társadalmi szervezetek, államok, helyi és regionális önkormányzati szervek világszerte megemlékeznek a népirtás

kezdetének századik évfordulójáról. Emiatt az értekezés zárásaként a kerek évforduló alkalmából tartott megemlékezések új trauma-feldolgozási irányairól is szót ejtünk.

8. Főbb hivatkozások:

Monográfiák

Abrahamian [2006] = Abrahamian, Levon *Armenian Identity in a Changing World* (Mazda Publishers, Costa Mesa 2006) xiii, 406 pp.

Alayarian [2008] = Alayarian, Aida *Consequences of Denial: The Armenian Genocide* (Kamac Books, London, 2008) 229 pp.

Avedikian Viktória, Dzsotjáné Krajcsir Piroska *Magyarországi örmények* (Körtánc, Budapest, 1998.) 23 pp.

Bardakjian [2000] = Bardakjian, Kevork B. *A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500 – 1920* (Wayne University Press, Detroit, 2000) 716 pp.

Chaliand, Ternon [1983] = Chaliand, Gerard; Ternon, Yves *The Armenians. From Genocide to Resistance*. (Zed Press, London, 1983) 125 pp.

Croissant [1998] = Croissant, Michael P. *The Armenia-Azerbaijan Conflict. Causes and Implications*. (Westport, Connecticut, London, 1998) 192 pp.

Derogy [1990] = Derogy, Jacques *Resistance and Revenge. The Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*. (Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1990) xxviii, 206 pp.

Flores [2006] = Flores, Marcello *Il genocidio degli armeni* (Società editrice il Mulino, Bologna, 2006) pp. 295 pp.

Gunter [1986] = Gunter, Michael M. *Pursuing the Just Cause of Their People. A Study of Contemporary Armenian Terrorism*. (Greenwood Press, London, Westport, New York, 1986) vii, 182 pp.

Gunter [2011] = Gunter, Michael M. *Armenian History and the Question of Genocide* (Palgrave Macmillan, New York, London, 2011) 208 pp.

Hoffmann [1980] = Hoffmann, Tessa *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht. Der Prozeß Talaat Pascha*. (Gesellschaft für bedrohte Völker, 1980), 136 pp.

Hosfeld [2005] = Hosfeld, Rolf *Operation Nemesis* (Verlag Kippenheuer& Witsch, Köln, 2005) 351 pp.

Hovannisian [1971] = Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia. The First Year. 1918-1919. Volume I*. (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, New York, 1971) 592 pp.

Hovannisian, [1999] = Hovannisian, Richard G. *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*. (Wayne State University Press, Detroit, 1999) 328 pp.

Kalaydjian [2013] = Kalaydjian, Tigran *Sentinel of Truth: Gourgen Yanikian and the Struggle against the Denial of the Armenian Genocide* (Strategic Book Publishing, Houston, 2013) 118 pp.

Kévorkian, Raymond *The Armenian Genocide. A Complete History*. (I. B. Tauris, London, 2011.) 1029 pp.

Korbuly Domonkos *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben* (Author's publishing, Budapest, 1942.) 144 pp.

Libaridian, Gerard J. *Modern Armenia. People, Nation, State*. (Transaction Publishers New Brunswick-London, 2004) 327 pp.

Malkasian, Mark *Gha-ra-bagh! The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia*. (Wayne State University Press; Detroit, 1996.) 236 pp.

Marutyan [2009] = Marutyan, Harutyun *Iconography of Armenian Identity. Volume I. The Memory of Genocide and the Karabagh Movement* (Yerevan; „Gitutyun” Publishing House of NAS RA, 2009.) xvi, 415 pp.

Melson, Robert *Revolution and Genocide* (The University of Chicago Press, Chicago, London, 1996) xxi, 363 pp.

Migliorino, Nicola *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria. Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*. (Berghahn Books, Oxford 2008) 256 pp.

Messerlian [2014] = Messerlian, Zaven *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009* (Haigazian University Press, Beirut, 2014) xiii, 541

Miller, Touryan Miller [1999] = Miller, Donald E.; Touryan Miller, Lorna Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide. (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999.)

Miller, Touryan-Miller [2003] = Miller, Donald E., Touryan Miller, Lorna Armenia. Portraits of Survival and Hope. (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2003) 197 pp.

Molnár [2005] = Molnár Judit (ed.) *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában* (Balassi Kiadó, Budapest, 2005)

Peroomian [1993] = Peroomian, Rubina *Literary Responses to Catastrophe* (Scholar Press, Atlanta, 1993) viii, 238 pp.

Peroomian [2008] = Peroomian Rubina *And Those Who Continued Living in Turkey after 1915. The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature.* (Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, 2008) vi, 277 pp.

Peroomian [2012] = Peroomian, Rubina *The Armenian Genocide in Literature. Perceptions of those who Lived through the Years of Calamity* (Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, 2012) xx, 464 pp.

Shiragian, Arshavir *The Legacy. Memoirs of an Armenian Patriot* (Hairenik Press, Watertown, 2013.) e-book, est. length for Kindle e-book readers: 218 pp.

Suny [1993] = Suny, Ronald G. *Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History.* (Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 1993) xi, 289 pp.

Svazlian [2005] = Svazlian Verjiné *The Armenian Genocide and the People's Historical Memory* (Gitutiun" Publishing House of the NAS RA, Yerevan, 2005.) 137 pp.

Svazlian [2011] = Svazlian, Verjiné *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors* ("Gitoutyoum" Publishing House of NAS RA, Yerevan, 2011) 847 pp.

Yeghiayan, Fermanian [2008] = Yeghiaian, Vartkes; Fermanian, Leon (szerk.) *Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian Genocide. Turkish Massacres of Armenians. Manuscript from Raphael Lemkin's Collection, American Jewish Historical Society.* (Center for Armenian Remembrance, Glendale, California, 2008.) xxxv, 145 pp.

Walker [1991] = Walker, Christopher J. *Armenia and Karabagh. A Struggle for Unity.* (Minority Rights Publications London, 1991) ix 162 pp.

Ավագյան Քնարիկ (Avakian, Knarik) *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (Սկզբնավորումից մինչև 1924թ.)* [Az Amerikai Egyesült Államok örmény kolóniájának története (A kezdetektől 1924-ig)] (Գիտություն, Երևան, 2000.) 240 pp.

Գասպարյան-Մելքոնյան, Մեդա [Gaszparjan, Melkonjan, Szeda]; Մելքոնյան, Մոնթե [Melkonyan, Monte] *Իրականություն: ՀԱՀԳԲ-հեղափոխական շարժման փաստաթղթերը* [Az igazság: Az ASALA-Forradami Mozgalom dokumentumai] (Szerzői Kiadás, Երևան, 1996.) 248 pp.

Գևորգյան-Բագի [1979] = Գևորգյան-Բագի Էվա (A szerző eredeti magyar neve: Gevorgjáné Bagi Éva) *Հայ-հունգարական գրական առնջությունները և <<Արմենիա>> Ամսագիրը* [Örmény-magyar irodalmi kapcsolatok és az Armenia folyóirat] (Հայկական ՍՍՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, Երևան, 1979) 186 pp

Դալլաքյան [1997] = Դալլաքյան Կարլեն [Dallakjan, Karlen] *Հայ սփյուռքի պատմություն* [Az örmény diaszpóra története] (Զանգակ, Երևան, 1997) 286 pp

Թոփուզյան [1986] = Թոփուզյան, Հովհաննես Խաչիկի (Topuzjan, Hovhannesz Hacsiki) *Միջրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն* [A szíriai és libanoni örmény kolóniák története] (Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1986) 370 pp.

Հովհաննիսյան [1982] = Հովհաննիսյան Նիկոլայ [Hovhanniszjan, Nikolaj] *Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը 1975-1982 թթ.* [A libanoni válság és a libanoni örmény közösség pozíciója] (<<Հայաստան>> հրատարակչություն, Երևան, 1982) 77 pp.

Ստեփանյան [2010] = Ստեփանյան, Արմենուհի [Sztepanjan, Armenuhi] *XX. դարի հայրենադարձությունը հայոժ ինքնության համակարգում* [A XX. századi hazatelepülés az örmény identitás rendszerében] (ՀՀ ԳԱԱ <<Գիտություն>> հրատարակչություն, Երևան, 2010) 371 pp.

Tanulmánykötetek

Hovannisian [1991] = Hovannisian, Richard G. (szerk.) *The Armenian Genocide in Perspective* (Transaction Publishers; New Brunswick, London, 1991. 4th edition) vi, 215 pp.

Card, Marsoobian [2007] = Card, Claudia; Marsoobian, Armen T. (eds.) *Genocide's Aftermath. Responsibility and Repair* (Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton, 2007) ix, 278 pp.

Krajcsir Piroska, Dzsotján Gagik (szerk.) *Tanulmányok az örmény népiirtás témaköréből Հետազոտություններ հայոց ցեղասպանության թեմայով* (Ararát Kulturális Egyesület, Kornétás Kiadó, Budapest, 2006.) 191 pp. Online elérhetőség:

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/ormenyek/tanulmanyok_az_ormeny_nepirtas_temakorebol/ (download: 21. 01. 2014. 23:13)

Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարություն, et al. [2009] = Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարություն [Az Örmény Köztársaság Diaszpóra Minisztériuma), ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա [Az Örmény Köztársaság Nemzeti Tudományos Akadémiája], Երևանի պետական համալսարան [Jereváni Állami Egyetem], <<Նորավանք>> գիտակրթական հիմնադրամ [“Noravank” Tudományos Alapítvány] (szerk.): *1946-48 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր: Համահայկական գիտաժողով: Ձեկուցումների ժողովացու* [Az 1946-48-as hazatelepülés és tanulságai. A hazatelepülés alapvető kérdései napjainkban. Összörmény konferencia. Előadások gyűjteménye.] (Լիմուշ, Երևան, 2009) 371 pp.

Cikkek:

Tabar [2010] = Tabar, Paul “Lebanon: A Country of Emigration and Immigration” Paper submitted to Forced Migration and Refugee studies, (FMRS) at the American University of Cairo (AUC) 26 pp. (Also available online: www.aucegypt.edu/gapp/cmrs/reports/documents/tabar080711.pdf download: 16. 04. 2013. 16:54)

Սանճեան [2000] = Սանճեան, Արա (Szancsjan, Ara) “Համառոտ ուրուագիծ Հայկազեան համալսարանի հայագիտական ամբիոնի 45ամեյ պատմութեան (1955-2000)” [„A Haigazian Egyetem 45 éves történetének rövid jellemzése (1955-2000)”] pp. 9-67. in *Հայկազեան հայագիտական հանդես / Haigazian Armenological Review* (Հայկազեան համալսարան, Պէլրուք, 2000.)

Յովհաննիսեան [2000] = Յովհաննիսեան, Պետրոս (Hovhannisjan, Petros) “Պատմագիտութիւնը Հայկազեան հայագիտական հանդէսի էջերում” [Történettudomány a Haigazian Armenológiai Folyóirat lapjain] pp. 87-118. in *Հայկազեան հայագիտական հանդէս / Haigazian Armenological Review* (Հայկազեան համալսարան, Պէրոթ, 2000.)

Internetes források:

Agence France-Presse [2015] = AFP “Turkey pulls envoy from Luxembourg” in Luxemburger Wort <http://www.wort.lu/en/politics/armenian-genocide-recognition-turkey-pulls-envoy-from-luxembourg-554b896d0c88b46a8ce58d11> (download: 16. 06. 2015 16:17)

Austria Presse Agentur [2015] = Austria Presse Agentur [2015] = APA “Erklärung zu Armenier-Genozid: Türkei beruft Botschafter aus Wien zurück” <http://derstandard.at/2000014695361/Tuerkei-beruft-wegenArmenier-Erklaerung-Botschafter-ein> (download: 13. 06. 2015 16:06)

Chrisafis, Hopkins [2011] = Chrisafis, Angeliq; Hopkins, Nick “Turkey freezes all political relations with France over genocide row” <http://www.theguardian.com/world/2011/dec/22/turkey-france-freeze-relations-over-genocide> (download: 2015. 06. 16. 16:25)

ECHR, Registrar of the Court [2015] = ECHR, Registrar of the Court “Press Release. Grand Chamber hearing in the case of Perinçek” https://www.jura.uni-bonn.de/fileadmin/Fachbereich_Rechtswissenschaft/Einrichtungen/Institute/Voelkerrecht/Dokumente_fuer_Webseite/Grand_Chamber_hearing_Perincek_v._Switzerland.pdf (download: 19. 05. 2015 13:07)

Karadeniz, Dolan [2015] = Karadeniz, Tulay (report); Dolan, David (writing); Pomeroy, Robin (ed.) “Turkey recalls Vatican ambassador after pope’s genocide comments” <http://www.reuters.com/article/2015/04/12/us-turkey-armenia-diplomacy-idUSKBN0N30OT20150412> download: 15. 09. 2015 15:50

The Armenian Genocide Museum-Institute, Recognition, States [2007 – 2014] = <http://genocide-museum.am/eng/states.php> [download: 05. 11. 2014. 15:18]

United States Holocaust Memorial Museum [2014] = <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007050> Download: 08. 05. 2014. 16:45

Whitaker [1985] = Whitaker Report. United Nations Economic and Social Council Commission on Human Rights Sub-Commission on Prevention of

Discrimination and Protection of Minorities.

<http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/section5.htm#n13>
(download: 15. 05. 2014. 18:03)

Yackley, Pomeroy [2015] = Yackley, Ayla Jean (reported); Pomeroy, Robin (ed) "Turkey recalls ambassador to Brazil over Armenian genocide legislation"
<http://uk.reuters.com/article/2015/06/08/uk-turkey-brazil-genocide-idUKKBN0OO2E120150608> (download: 16. 06. 2015 16:12)

Doktori értekezések

Kiss [2011] = Kiss Zsuzsanna *A történeti pszichológia elmélete, és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján* (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola "Európa és a magyarság a 18-20. században" Doktori Program, Pécs, 2011)

Szörényi [2014] = Szörényi András *A nem állami szereplők befolyásának növekedése a nemzetközi kapcsolatok különböző területein* (Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, Budapest, 2004.) DOI: 10.14267/phd.2014080

9. A témakörrel kapcsolatos publikációk

Merenics Éva „Az autonómiából szakadár állammá válás okai Hegyi Karabah esetében” in *Kisebbségkutatás – Minority Studies* 23. évf. 1. szám - tavasz pp. 73-89. (Budapest, Lucidus Kiadó, 2014)

Merenics Éva „A System of a Down Chop Suey-ja mint jellegzetes harmadik generációs válasz az örmény népirtásra?” pp. 160-168. in: Rab Virág (szerk.) *XII. Országos Grastyán Konferencia előadásai*. (Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 2014.)

Merenics Éva „Az örmény népirtás kibeszélése kezdetének társadalmi és politikai feltételei az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban” pp. 147-163 *Kisebbségkutatás – Minority Studies* 23. évf. 3. szám – ősz (Budapest, Lucidus Kiadó, 2014)

Merenics Éva „A kilikiai örménymészárlásról szóló osztrák-magyar diplomáciai jelentések és sajtóforrások” (Absztrakt) pp. 24-25 n: Herke Boglárka (szerk.) *Tudomány - Tudás - Disszemináció: II. Minősítő konferencia előadás-kivonatai*. (Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 2014.)

Merenics Éva (Merénics, Eva) „Reports on the Massacres in Adana by Austro-Hungarian Newspapers” pp. 76-91. in *Յեղասպանագիտական հանդես / Tseghaspanagitakan handes / Journal of Genocide Studies* 1. évf. 1. szám (Yerevan, Kollazs, 2013)

Merenics Éva „ASALA: Egy harmadik generációs válasz az örmény népirtásra” pp. 265-271.in: Szamonek Vera (szerk.) *11. Országos Interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai*. (Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 2013)

Merenics Éva „A magyarországi örmények törvény szerinti kétnyelvűségének kérdései és következményei” pp. 80-103. in *Pro Minoritate* 21. évf. 3. szám – ősz (Budapest, Kisebbségért-Pro Minoritate Alapítvány, 2013)

Merenics Éva „A Nemesis hadművelet : egy korai terroristacsoport működésének szüksége és elegendő feltételei” pp. 15-30. in: *Pro Minoritate* 20. évf. 2. szám – nyár (Budapest, Kisebbségért-Pro Minoritate Alapítvány, 2012)

Merenics Éva „Örmény ellenségkép és önkép a karabahi háborúban” pp. in: Szamonek Vera (szerk.) *10. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai* (Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 2012)

Merenics Éva „A történelmi emlékezet és a nemzeti identitás mint mobilizációs erő az örmény Karabahi Mozgalomban” pp. 99-110. in: Székely Tünde (szerk.) *XII. RODOSZ Konferenciakötet: Társadalomtudományok*. (Editura Marineasa, Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetsége (RODOSZ), Kolozsvár/Cluj-Napoca, Temesvár/Timișoara, 2011)

Merenics Éva „A "feltételezett" örmény népirtás: A tagadás mint bizonyíték” pp. 306-314. in: Szappanyos Melinda (szerk.) *9. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai*. (Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 2011.)

.□